
**ESHITISHIDA MUAMMOSI BO'LGAN BOLALARNI BILISH
JARAYONLARINI O'ZIGA XOSLIGI**

Teshabayeva Oygul Fazliddinovna
Nizomiy nomidagi TDPU
Surdopedagogika va inklyuziv ta'lim
kafedrası o'qituvchisi

Kamiljonova Mehriniso Shavkat qizi
Surdopedagogika yo'nalishi 402 – guruh talabasi
tesabaevasamira@gmail.ru
Tel:+998999190750

Inson tomonidan sezgilar orqali qabul qilinayotgan barcha narsalarni idrok etish diqqatsiz amalga oshmaydi. Idrok, demak diqqatsiz yuz bersa yuzaki, fragmentar sodda tarzda amalga oshadi. Shu bois, o'quvchilarning o'quv fanlarini to'la, keng o'zlashtirishlarida, ma'lumotlarni tushunishlarida diqqat jarayoni o'ta muhimdir. Ma'lumki, diqqat ilk yoshlardan oq rivojlana boshlaydi. Chaqaloqlardagi «Bu nima ekan?» refleksi aynan diqqat rivojidan darak beruvchi holatdir. Buning asosida mo'ljallash refleksi yotadi. Buning barchasi ixtiyorsiz diqqatning shakllanishiga olib keladi. Maktab yillarida bolalarda ixtiyoriy diqqat tez suratlar bilan rivojlanadi. Shu bilan birga diqqat xususiyatlari: turg'unlik, bo'linuvchanlik, taqsimlanish, ko'chish kabilar ham tez suratlar bilan takomillashib boradi. Diqqatni biror joyiga to'play olish, uni shu nuqtada ma'lum muddat ushlab turish diqqatning sifatlaridandir. Diqqatni bo'la olish har bir shaxsning qo'lidan kelavermaydi. Bu narsa asab tolalari, hujayralarining harakatchanligiga bog'liq. Diqqat asosan o'quv faoliyat asosida amalga oshib boradi. Normal eshituvchi shaxslarda ham, eshitish qobiliyati buzilgan shaxslarda ham ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi diqqatni tarbiyalashdir. Nuqsonli bolalar diqqati qator bolalarda, bolalar diqqatini o'qituvchi, tarbiyachining og'zaki nutqi boshqarib borsa, eshitish qobiliyati buzilgan bolalar diqqatida ko'rish taassurotlar yetakchilik qiladi. Eshitishda nuqsonli bo'lgan bolalar bir vatqning o'zida ham ko'rgazma materiallarni idrok qilish, ham o'qituvchining labidan o'qib olish amalda mumkin emas. Shu bois, bu bolalarga dastlab narsalar namoyish etiladi.

Undan keyin ular tushuntiriladi. Bu toifa bolalarda 1 va 2 – signal tizimlari orasida munosabatlar tez shakllanmaydi. Sinflar yuqorilashgan sari eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar bosh miyalaridagi qo‘zg‘alish markazlari izchillashib boradi. Asta – sekin bu holat normal bolalar xususiyatlariga yaqinlashib boradi. Bu ishlar surdopedagogning ishini bir muncha murakkablashtiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda o‘qituvchi, tarbiyachilar og‘zaki ko‘rsatmalar bilan bolalar diqqatini boshqara olmaydi. Bu toifa bolalar diqqatini ko‘rish va tebranish qo‘zg‘atkichlari orqali boshqarib borish imkoniyati mavjud.

Bu bolalar diqqatini to‘plash, yig‘ish, tarbiyalashda turli-tuman ko‘rgazmali qurollardan keng foydalanish ijobiy samaralar beradi. Og‘zaki nutq umuman nutq orqali karlar bilan muloqot qilish surdopedagoglarning bolalar bilan bo‘ladigan faoliyatlarida asosiy vositadir. Bu bolalarda nutqni o‘stirish orqali ular diqqatini boshqarib, tarbiyalab borish mumkin. Bu bolalar o‘qiydigan maktab, sinfdagi bolalarning 8-12 tadan oshmasligi ham ular diqqatini shakllantirishda ijobiy tomonlardan biri hisoblanadi. Ikkinchi xususiyat bu bolalarning nutqni o‘ziga xos idrok etish jarayonlaridir. Shu narsa juda muhimki, gapirayotgan kishining lablariga butun diqqatni qaratish oson vaziyat, ish emas. «Labdan o‘qish, - degan edi F.F. Rau, bu nutq a‘zolaridan chiqayotgan og‘zaki nutqni ko‘rish idrokidir». Bu narsa gapirishga oson. Ammo, uni boshdan kechirmoq kerakki, bu yerda qanchalik diqqat zarurligini anglamoq uchun. Shu bois, bu toifa bolalar normal eshituvchi bolalardan ko‘ra tezroq ko‘proq charchaydilar. Bu bolalarga yordam tarzida daktil nutqdan foydalanish tavsiya etiladiki, bu usul orqali bolalar idroki yengilashib, o‘quv materiallarini egallashlari osonlashadi. Daktil nutqi eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar ta‘lim-tarbiyasining dastlabki yillarida keng qo‘llanilishi tavsiya etiladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar diqqatini ushlab turishning uchunchi xususiyati, sharti surdopedagogning sinfdagi o‘zini to‘g‘ri tutishidir. Surdopedagog quyidagi qoidalarga amal qilmog‘i zarur. Butun sinfga yuzi bilan qaragan holda darsni olib borishi. Mumkin qadar sinfdagi bilim berganda yurmasligi, to‘g‘ri kelgan holda tushuntirmasligi lozim. Ko‘rgazma qurollar namoyish qila turib, bir vaqtning o‘zida uni tushuntirishga harakat qilmasligi kerak.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning diqqatlarini to‘plashning to‘rtinchi sharti shuki, darsda mumkin qadar ko‘proq ko‘rgazma qurollardan foydalanish lozim. Beshinchi

sharti shundan iboratki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar diqqati ovozli qo'zg'atgichlarga bog'liq emas.

Eshitish qobiliyati buzilgan bolalar diqqatini to'plash, bir maromda ma'lum muddat ushlab turishning asosiy omillaridan biri mimikalaridir. Bu narsa juda katta ta'sirga, jalb etuvchi kuchga ega. Surdopedagogikada eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning saqlanib qolgan eshitish qobiliyatlarini o'stirishga ham alohida e'tibor beriladi. Kar va zaif eshituvchi bolalarda diqqat maxsus ta'lim-tarbiyaning asosiy talablaridan hisoblanadi. Agar maxsus ta'lim-tarbiyada bu toifa bolalar idrok, diqqatlari rivojlanmasa, shakllanmasa demak, maxsus ta'lim o'z oldiga qo'ygan maqsadni to'g'ri hal etmagan bo'ladi.

Xotira o'tmishning ifodasi sifatida quyidagi asosiy funksiyalari yordamida amalga oshadi: ilk idrok etilgan materialni eslash, saqlash, tanish va bayon etish. Eslob qolish ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Agar inson o'z oldiga materialni eslab qolish maqsadini qo'ymasa, material irodaviy xarakatlarsiz, istaksiz esda saqlansa, bu ixtiyorsiz eslab qolish sanaladi. Agar inson oldida materialni eslab qolish, uni egallash maqsadi tursa, bu ixtiyoriy eslab qolishdir. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, barcha figurani bir vaqtda ko'rsatishda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarni obyektini eslab qolishida farqlar kuzatilmadi. Ketma-ketlikda predmetlarni ko'rsatishda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar sog'lom o'quvchilarga nisbatan yomon eslab qolganlar. Ketma-ketlikda figuralarni ko'rsatish eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni eslab qolishini qiyinlashtirgan. Bunda figuralarni ayrim qismlari idrok etilib, asosiy mohiyatga e'tibor kam qaratilgan. Shunday qilib, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar idrok etilganni bir butunga fikriy integratsiya qilishda qiynalishi dalilandi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda so'zlarni egallash maxsus ta'lim jarayonida amalga oshadi va sog'lom bolalardan shu xususiyati bilan orqada qoladi. tadqiqotlarning birida eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarning 3 turdagi so'zlarni idrok etish tadqiq etilgan.

1. Ko'rish orqali idrok etilayotgan predmet va xodisalarni ifodalovchi so'zlar.
2. Taktil analizatori yordamida idrok etiluvchi predmet belgisi ifodalovchi so'zlar.
3. Ovozli xodisalarni ifodalovchi so'zlar.

Tadqiqot natijalari tahlili ko'rsatishicha ko'ruv orqali qabul qiluvchi so'zlarni, ifodalovchi so'zlarni eslab qolishda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarda farq kuzatilmaydi. Ovozli xodisalarni ifodalovchi so'zlarni eslab qolishda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalar o'rtasida farq mavjud. Bu turdosh so'zlarni eslashda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar sog'lom bolalardan qoladi. Lekin teri analizatori orqali idrok etilayotgan so'zlarni eslashda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshituvchi bolalardan ustunligi kuzatildi. Tadqiqotda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar asosan ovoz chiqaruvchi xayvonlar va ovoz chiqarib ishlaydigan mexanizmlarni ifodalovchi so'zlarni yaxshi eslab qolishni namoyon bo'ldi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda obyektlarning ovozi haqidagi tasavvur saqlangan analizatorlar faoliyati asosida amalga oshadi. Eshituv tasavvurlari doirasidagi fe'llar ko'ruv vibratsiyasi, taktil doirasidagi fe'llar bilan almashtirilishi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'p kuzatiladi. Ayrim eshitishda nuqsoni bo'lgan V sinf o'quvchilari so'zlarni, fe'llarni quyidagicha almashtirib qo'llaydilar: qor – yaltiraydi, daryo – to'lqinlanadi, muz – sinadi, bo'laklanadi, shamol – esadi, buron – u yoqdan bu yoqqa boradi.

Eslab qolish va so'zlarni bayon etish D.M.Mayans tomonidan o'rganilmoqda. U eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalar eslab qolganni bayon qilishda ma'nosiga ko'ra so'zlarni almashtirishni tekshirgan va eshitishda nuqsoni bo'lganlar quyidagi guruhdagi so'zlar almashtirilishini aniqlagan.

1. So'zlarni tashqi belgiga ko'ra so'zlar almashtiriladi (sharf-shkaf, gul – kul, ketdi-keldi).
2. Almashtirish asosida ma'nodoshlik yetadi. Bunda predmetli sharoit bo'yicha almashtirish kuzatiladi (qanot-qush, yer-qo'm, buyoq-qalam).
3. So'zlar tashqi belshini va ma'nosiga ko'ra almashtiriladi (boqdi – ko'rdi, keldi - ketdi).

D.M. Mayans eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni turli grammatik kategoriyalardagi so'zlarni eslab qolish xususiyatlarini ham tadqiq etgan. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar avvallo ot turkumiga oid so'zlarni egallaydilar. Sifat, fe'l turkumiga oid so'zlarni qiyinchilik bilan egallaydilar. Tadqiqotda eshitishda nuqsoni bo'lgan va sog'lom bolalarni ot turkumiga oid so'zlarni egallashda farq ko'rinadi.

Tafakkur – xaqiqatni bevosita va umumlashgan holda aks ettiruvchi bilish jarayonidir. Xozirgi kunda bolalar tafakkurining rivojlanishini uch bosqichi – ko‘rgazmali – xarakat, ko‘rgazmali – obrazli, so‘zli – mantiq tavsiflanadi. So‘nggi bosqichda umumlashish, tushunchaning shakllanganligi darajasi, ishlatiladigan material xarakteriga ko‘ra konkret – tushunchali va obstrakt tushunchali tafakkur o‘zaro tasniflanadi.

So‘zlashuv nutqini sog‘lom bolalarga nisbatan kech egallovchi eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlari kuzatiladi. Eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning tafakkurini rivojlantirish, uning o‘ziga xos xususiyatlari bir qator faylasuf va psixologlar e’tiborini jalb etib kelgan, chunonchi kar bola ruxiy jarayonlarini o‘ziga xosligi nutqni tafakkur shakllanishi va rivojlanishidagi rolini bilish uchun keng imkon yaratadi.

Ko‘rgazmali – xarakat tafakkuri predmet bilan tashqi xarakatni o‘zida jamlaydi, bunda bola maqsadga erishish vositasi sifatida turli predmetlardan foydalanadi.

A.V.Zoporejetsiya umuman nutqi mavjud bo‘lmagan eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning ko‘rgazmali xarakat tafakkurining xususiyatlarini tadqiq etgan. U bolalarga uzoqlashtirilgan predmetni olish uchun lineykadan, tayoqdan foydalanishni ko‘zda tutuvchi topshiriq beradi. Xarakatni bir sharoitdan ikkinchisiga o‘tkazish vositalarni umumlashtirish yo‘nalishi bo‘yicha amalga oshadi. Bu umumlashtirish uchun sensor va mator kamponentlarni yaxlitligiga xosdir, chunki ularda funksional moxiyat, predmetlarning tashqi ko‘rinishi o‘xshashligi aks etadi. Bu bog‘liqlik eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda tashqi belgilarga emas, balki ichki belgilarga ko‘ra predmetlarni bir sharoitdan boshqasiga olishdagi qiyinchilikni yuzaga kelishini asoslaydi. Aynan bir predmetni boshqa materiyadan yasash, yoki uni boshqa rangga bo‘yashni bolalar yangi vazifa sifatida qabul qiladilar.

Ko‘rgazmali – xarakat tafakkurining o‘ziga xosligi, bir sharitdan boshqasiga o‘tishda bola xarakati va predmet aloqasi, munosabati tamoyili to‘liq namoyon bo‘lmasligi bilan belgilanadi.

Shunday qilib, nutqiy rivojlanishgacha tafakkurning inert , xarakatchan emasligi kuzatiladi. Ma’lum nuqtai nazardan bola narsani anglab, undan qiyinchilik bilan ajraladi. Nonutqiy muloqot imo – ishora yoki so‘zlashuv nutqini shakllantirish uchun asosiy omil sanaladi. Kar bolani nutqini rivojlantirish uning tafakkurini

rivojlantirishda muxim o‘ringa ega. A.V.Zaporojets fikrcha bolani amaliy tajribaga, va sensor tarbiyaga ega bo‘lishi asosidagina bu jarayon amalga oshishi mumkinligini e‘tirof etadi. Bolaning amaliy tajribasi inson qo‘li bilan yaratilgan predmetlar bilan topishi, xaakatlarni natijalar bilan qiyoslash, sabab – oqibat aloqalarini belgilashdir. Shuningdek bolalar predmetlararo munosabatlarni xam anglaydilar. Ko‘rgazmali – xarakat tafakkurini rivojlanishidan orqada qolish nutqi mavjud bo‘lmagan eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda ham uchraydi. N.V.Yashkova tadqiqotlarida eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar sog‘lom bolalarga nisbatan katta yoshlarda ko‘rgazmali – xarakat vazifalarini xal eta olishi aniqlangan. 9 – 10 yoshlardagi eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun kattalar xarakatiga taqlid qilish xosdir. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar xarakatni umumlashtirish usuliga ega bo‘lmaydilar, shu sababli bu vazifani o‘rgatish uchun to‘rt marotaba ko‘p vaqt va uch marotaba ko‘p ko‘rgazma kerak bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich – ko‘rgazmali obrazli tafakkurga o‘tishda ikki o‘zaro sharoit muxim ahamiyatga egadir. 1 sharoit – bolalarda aynan predmetlarni ifodalovchi obroz, model, obyektlarni farqlash malakasini shakllantirishdir. Bunda predmet xaqidagi tasavvurlar tizimi shakllanadi, obrazlar strukturasi takomillashadi, murakkablashadi, predmetlar obrazini tavsiflash malakasi shakllanadi.

A.R.Luriya va F.L.Yudovich nutqiy rivojlanishi orqada qolgan sog‘lom egizak bolalarni tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etgan. Bolalar xarakatni so‘zdan ajratish, rejalashtirish, elementar tasniflash malakasiga ega bo‘lmaganlar. Predmet ifodasi, belgi, munosabatlarini anglab bola predmet obrazlari bilan tafakkur xarakatlarini amalga oshiradilar.

Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uzoq muddat davomida ko‘rgazmali – obrazli tafakkur bosqichida qoladilar. Xususan, T.V.Rozopova tadqiqotlarida eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning ko‘rgazmali – obrazli tafakkurining rivojlanishidagi farq maktab ta‘limiing boshida I-sinfda kuzatiladi. 7 va 10 yoshlarda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda eshituvchilarga nisbatan rivojlanish tempi ortadi. Yuqori sinfdagi bolalarda ko‘rgazmali obrazli tafakkur rivojlanishidagi o‘ziga xoslik murakkab masalalarni yechishda ko‘rinadi. Bu kar va eshituvchi bolalarda masala yechish faoliyati mazmuniga ko‘ra farqlanish bilan asoslanadi. (Matritsani tuzish asosida yotuvchi munosabat, belgilarni aks ettirishi aniqligi, to‘laligiga ko‘ra

farqlanadi). Masala yechishni to'liq anglolmaslik karlarda kuzatilgan, shu sababli bir vazifadan ikkinchisiga o'tishda qiyinchiliklarga uchraydi. Vazifalarni amalga oshirishni nutqqa bog'liqligi kuzatilgan. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar imo – ishora nutqi va so'zlardan vazifa tahlilida qanchalik foydalansa, uni shunchali muvofaqiyatli xal eta olingan.

To'liq ko'rgazmali – obrazli tafakkur so'zli – mantiq tafakkurining shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ko'rgazmali – obrazli tafakkurni rivojlantirish model tasavvurlarni umumlashtirish imkonini yuzaga keltiradi. Ko'rgazmali – obrazli tafakkurni shakllantirish so'zlash nutqining shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, ko'rgazmali – obrazli tafakkurni so'zlash – mantiq tafakkuri bosqichiga o'tishi sog'lom bolalarga nisbatan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda uzoq muddat davomida amalga oshadi. Bu fikrlash operatsiyalarini rivojlanishida namoyon bo'ladi. Fikrlash operatsiyalari – tizimga tashkillashtirilgan umumiy xarakatlardir. Bu fikrlash operatsiyalari asta – sekinlik bilan amalga oshadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda fikrlash operatsiyalari eshituvchi bolalarga nisbatan kech shakllanadi.

J.I.Shif tadqiqotlarida, kar, eshituvchi bolalarda ko'rgazmali umumlashtirishda o'xshashliklar kuzatiladi. Masalan, bolalar qamlarni tasniflashda dastlab ikki tomonga spentrning sovuq va issiq tomonlariga ko'ra ajratadilar, so'ng qalam ranglariga ko'ra 5 – 6 stakanlarga soladilar. Karlar bu etapda eshituvchi bolalarga nisbatan orqada qoladi. Keyingi bosqichda eshituvchi bolalarda umumlashtirish shakllantirish amalga oshadi, lekin eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda bu jarayon shakllanishida orqada qoladi. Ular uchun xarakatlarni umumlashtirish qiyin kechadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar xarakatlar nomini qiyinchilik bilan egallaydilar, masalan fe'llarni aralashtirib yuboradilar, xarvkatlarga to'liq tavsif berolmaydilar ba'zan faqat xarakatni amalga oshiruvchi predmetni tavsiflash bilan cheklanadi.

Analiz va sintez jaranini rivojlanishida xam orqada qolish kuzatiladi. Bu jarayonlar yanada uzoq muddatli va sistematik tarzda amalga oshadi.

Taqqoslash jarayonida farqlarni topish va o'xshatish munosabatlari amalga oadi. I.M.Salovnov ta'kidlashicha, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda taqqoslashning quyidagi jixatlari namoyon bo'ladi: ikki predmetni taqqoslashdan birining analiziga o'tib ketish, vazifani soddalashtirish, predmetlarni taqqoslashdagi qiyinchiliklar

kuzatiladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning o'smirlik chog'ida taqqoslash texnikasini egallashda yutuqlar kuzatiladi., taqqoslash sifati oladi.

Abstraksiyalash jarayoni syujetli – rasm o'yin va o'quv faoliyati jarayonida amalga oshadi. Syujetli – rasm o'tishning xarakterli xususiyati o'rindosh predmetlarni qo'llash xisoblanadi. Almashtiriluvchi predmetlar xususiyatini ajratish, va taqqoslash obstraksiyaga asoslanadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar almashtirilgan predmetlarni qo'llashda qiyinchiliklarga uchraydilar. Xatto almashtirish uchun funksional mumkin bo'lgan predmetlar ular tomonidan xar doim qo'llanilmaydi, ularni real funksional axamiyatida ajratish eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun qiyin tarzda kechadi. N.I.Shif ma'lumotlariga ko'ra, kichik maktab yoshidagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun almashtiruvchi vosita sifatida tanishga nisbatan, notanish predmetlarni qo'llash qulaylik tug'diradi. Abstraksiya jaryonida orqada qolish eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar o'quv faoliyatida xam orqada qolishiga sabab bo'ladi. 7 – 8 yoshlarda bola idroki ta'sirini anglash, asta – sekin murakkablashuvchisharoitda operatsiyalarni xal etish imkonini beradi.

So'zli – mantiq yoki tushunchali tafakkur rivojlanishida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda sog'lom bolalarga nisbatan o'ziga xoslik kuzatiladi. So'zli – mantiq tafakkur nutqiy vositalar asosida shakllanuvchi mantiqiy konstruksiyalar, tushunchalarni qo'llash bilan shakllanadi. Tafakkur va nutqni rivojlantirish o'zaro bir – biriga bog'liq xolda turli yo'nalishda rivojlanadi. 2 yosh atrofida eshituvchi bola o'z xayotida katta yangilik yaratadi: xar qaysi predmet o'z nomiga ega bo'ladi, ya'ni nutqning simvolik funksiyasini oladi. Shu paytdan boshlab, nutq va tafakkur rivojlanishi o'zaro bog'lanadi, tafakkur nutqiy, nutq intelektual bo'ladi,

Eshitishda nuqsoni mavjud bolalarda tafakkur va nutqni rivojlanish yo'nalishi, eshituvchilarga nisbatan kech amalga oshadi. Kundalik qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun, intensifikatsiya qilish yetarli emas, chunki xar qanday so'z yoki fraza tafakkur rivojlanishiga ijbiiy ta'sir ko'rsatmaydi.

P.Omrok fikricha, so'z ma'nosini tushunish imkonini amalga oshiruvchi nutqiy vositalarni ta'limda qo'llash samarali natija beradi. Nutqiy vositalar bolalarning real bilish faoliyatida qo'llanilishi lozim.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar kattaliklarni taqqoslash, kattaliklar o'zaro munosabatini tushunish, masala mazmunidan uni ko'rgazmali ifodalash, berilgan munosabatlarda ko'rgazmali sharoitda ajratishni ifodalovchi bir qator masalalarni xal etishda qiyinchiliklarga uchraydi. Asosiy qiyinchiliklar matn mazmuni bo'yicha xulosa chiqarish, ma'lumotlarni analiz va sintez qilishda yuzaga keladi. Bunda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar mazmunan to'liq bo'lmagan, lekin nutqiy vositalar bilan ifodilangan javoblarni bayon etadi.

Eshitishda nuqsoni mavjud bolalar ta'lim jarayonida ularning tafakkur xususiyatlarini xisobga olish darkor. T.V.Rozonova o'zgacha yondoshuvni talab etuvchi bolalarning 3 guruhini tasniflaydi:

Birinchi guruhga ko'rgazmali va tushunchali tafakkur rivojlanishi yuqori darajada bo'lgan bolalar kiradi. Ular eshituvchi bolalar bilan ko'rgazmali – obrazli tafakkur darajasiga ko'ra bir xil bo'ladi, lekin tushunchali tafakkurli rivojlanishi bo'yicha uch yil orqada qoladi. Bu bolalar yuqori o'zlashtirishga ega bo'ladi, maktab dasturini ijobiy egallaydi, masalalarni mustaqil yozadilar.

Ikkinchi guruhga eshituvchi bolalardan ko'rgazmali tafakkur, tushunchali tafakkuri darajasiga ko'ra orqa qoluvchi, bu tafakkur turlarini o'rta darajasini namoyon qiluvchi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tasviflanadi. Ta'lim jarayonida ular surdopedagogning yordamiga muxtoj bo'ladilar.

Uchinchi guruhga ko'rgazmali tafakkurning yuqori darajasi, tushunchali tafakkurning past darajasi namoyon bo'lgan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni jamlaydi. Ko'rgazmali – obrazli tafakkur darajasiga ko'ra bu bolalar eshituvchi bolalar bilan bir xil bo'ladi, lekin so'zlashuv nutqini egallashda ular qiyinchilikka uchraydilar. Shu sababli ular maktab dasturini egallashda qiyinchilikka uchraydilar, fikrlash operatsiyalari to'liq bo'lmaydi, yetarli darajada umumlashmagan bo'ladi.

To'rtinchi guruhga tushunchali tafakkur darajasini yuqori ko'rsatkichi, ko'rgazmali obrazli tafakkurning past darajadali kuzatilgan bolalar jamlanadi. Bunday diproporsiya nutqiy vositalarni yetarli tabaqalamay o'qitish, syujetli – rolli o'yin, tasviriy faoliyatning ommaviy turlariga axamiyat bermaslik asosida kelib chiqadi. Disproporsiya oqibatida bu bolalarda matematika fanidan orqada qolish, maktab dasturini egallashda qiynalish yuzaga keladi. G.V. Rozonova tomonidan eshitishda nuqsoni mavjud bolalar tafakkuri rivojlanishidagi munosabatlar tipini tasniflashni

amalgama oshirilishi o'z vaqtida tashxis qo'yish, disproporsiyaning sababini aniqlash, ularga nisbatan korreksion dastur tuzulishi lozimligini ko'rsatdi.

T.V.Rozonova tafakkur turlarini biridan boshqasiga o'tish xususiyatlarini taxlil etib, kar o'quvchilarda so'zli – mantiq tafakkurini shakllanish sharoitlarini ko'rsatib beradi.

I. Nutqni fikrlash faoliyati sifatida shakllantirish. Bu jarayonni ko'rgazmali – amaliy maqsad materiali asosida rivojlantirishni boshlash maqsadga muvofiqdir. Kar bola vazifani xal etish tajribasiga, ko'rgazmali vositalar ifodalagan shart – sharoitga ega bo'lishi kerak. Bunda nutq obrazlari ixtiyoriy boshqarish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Masalani xal etish jarayoniga nutqni kiritish uchun eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni predmetlarni nomlash, ular o'rtasidagi fazoviy munosabatlarni qo'llash, vaqtli ketma – ketlikni tavsiflash, o'z xatolarini topish va belgilashga undash lozim. Aniq bir predmetli sharoitda so'zli aniqlashning turli usullari qo'llash uni chuqur anglash, tafakkur egiluvchanligi shakllantirishga asos bo'ladi.

II. Shart ma'lum xodisalar turkumini tushunish, fikrlashga o'rgatishdir.

Buning uchun bolalar nutqiy vositalarni egallashlari so'zni, so'zli iboralar predmet mazmuniga o'tish va aks qaytarishni predmet, xarakter xususiyatlaridan so'zli ifodalarga munosabatini aniqlash malakasiga ega bo'lishlari kerak. Ularni fazo va vaqt munosabatlari ifodalash uchun nutqiy vositalarni qo'llashga o'rgatish maqsadga muvofiq. Bunda predmetlar o'rtasidagi fazoviy munosabatlar sharoit ichidagi predmet nuqtai nazardan tahlil etish ko'zda tutiladi.

III. Shart barcha fikrlash operatsiyalari (analiz, sintez, taqqoslash, abstraksiya, umumiyashtirish) rivojlantirishdir. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bu operatsiyalarni eshituvchi bolalarga nisbatan kech egallaydilar. Xodisa, tushunchalarga nisbatan fikrlash operatsiyalarida qiyinchilikka duch keladilar. Shuning uchun eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni predmetni tashqi belgilarini tasniflash, so'ng ichki funksional tafsifi turkumga xosligini ajratishga o'rgatish lozim. Buning uchun bolalar dastlab predmetlarni, so'ng tasviri, qiyin so'zli ifodani tasniflashlari ko'zda tutiladi. Ularni aynan bir predmetni turli ko'rsatkichlar bo'yicha tasniflashga o'rgatish kerak. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar obyektning bosh xususiyatini ajratish, xususiyatlari aniqlash

bo'yicha operatsiyalarda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ular uchun xususiyat va o'zaro munosabatlarini xisobga olish, shu sababli bu jarayon bo'limlarni to'liq egallashga to'sqinlik qiladi.

IV. Sharoit mantiqiy tushunchalarni tasniflash, deduktiv va induktiv xulosalar mantiqiy aloqalarni o'rgatishni ko'zda tutuvchi mantiqiy savodxonlikni egallashdir. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni nutq darajasidagi umumlashtirishni amalga oshirishga o'rgatish lozim. Tushunchalarni qo'llash, ularni bir-biri bilan bog'lash darajasiga ko'ra asosiy tasnifning tuzilishini egallash, xodisalar o'rtasidagi aloqa o'rnatish malakasi shakllanadi.

V. T.A Grigoryeva tadqiqotlari ko'rsatishicha maxsus tashkil etilgan ishda sinfda kar o'quvchilarni xodisalar o'rtasidagi sabab oqibat munosabatlarini o'rgatish malakasini shakllantirish mumkin. Bunday maqsadga qaratilgan ish o'quv fanlari ma'nosini tushunish, matematik masalalarni aniqlash, uni muvoffaqiyatli hal etish imkonini beradi.

Konkret tushunchalar, mantiqiy terminlar mazmunini egallash davomida konkret tushunchali tafakkurdan abstrakt tushuncha tafakkurga o'tish amalga oshadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ichida tafakkurining rivojlanishiga ko'ra eshituvchi bolalardan farq qilmaydiganlari ham bo'ladi. Bu adekvat ta'lim va tarbiya sharoitida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni intellektual rivojlanishini kompensatsiyalashning katta imkoniyatlari yuzaga kelishidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, surdopedagogika tarixida tug'ma kar kishilar rivojlanishning juda yuqori darajasiga erishgan, eshitadiganlar bilan erkin muloqot qilgan va xatto chet tillarni o'rganganiga misollar ko'plab topiladi. bu mo'jiza emas edi. Har kunlik, har soatlik mehnat, iroda, muvaffaqiyatga ishonch hamda ota-onalar, pedagoglar namoyon qilgan chidam, muloyimlik, ko'p marta ortiq mas'uliyat hissi va muhabbat bu kishilarga shunchalik ko'p narsaga erishish imkonini berdi. Tug'ma kar kishilar xatto maxsus ta'lim olmasdan ham, savodsiz yoki ma'lumoti past bo'la turib ham, turli mehnat ko'nikmalarini egallaganlariga ham misollar ko'plab topiladi. Ularning ko'pchiligi turli korxonalarda mehnat qilib, El-yurt hurmatini qozongan, davlat mukovfotlariga loyiq topilgan. Oliy ma'lumot olgan kar kishilar: muhandislar, o'qituvchilar, rassomlar, haykaltaroshlar bor. Kar kishilarning yuqori darajada aqliy rivojlanishi holatlari tahlili ko'rsatadiki, deyarli hamma vaqt bu ta'limni erta

boshlashning natijasidir. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash muammolari ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. N.A.Rau, B.D.Korsunskaya, A.A.Katayeva, N.G.Morozova, T.I.Obuxova ishlariga asoslanib, xulosa qilish mumkinki, garchi eshitadigan va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishining umumiy yo'nalishlari mos kelsa-da, kar va zaif eshituvchi bolalarni maxsus maktabda tarbiyalash talab qilinadi. Kar va zaif eshituvchi bolalar qator xususiyatlarga ega. Ularda:

- ko'rish idroki nuqtai nazaridan yetarlicha rivojlanmaganlik, jumladan, predmetlarni idrok etish va tanib olish tezligi past ekani;
- taqlidning sekin rivojlanishi, shuningdek namuna bo'yicha tanlashda qiyinchiliklar;
- nutqning mavjud emasligi va nutqqacha muloqot defitsitligi kuzatiladi.

Yuqorida sanab o'tilganlar bilish faoliyati va so'z-mantiqiy tafakkurning rivojlanishida orqada qolishga sabab bo'ladi. Aynan shu sababli eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning aqliy tarbiyasiga katta e'tibor berish kerak bo'ladi.

Karlarni o'qitishni erta boshlashning ahamiyati juda katta. Boshlang'ich sinf, ya'ni kichik maktab yosh davri – inson hayotida muhim, aytish mumkinki, hal qiluvchi palla. Bu davrda asosiy odatlar, ko'nikmalar shakllanadi, xarakter belgilanadi, ya'ni butun keyingi hayot asoslari quriladi, barpo etiladigan har qanday imorat uchun poydevor nima ekanini juda yaxshi bilamiz.

Tarbiyani erta boshlashning ahamiyati haqida ko'plab faylasuf va olimlar fikr bildirgan. Psixologlar tadqiqotlari ham hayotining ilk kunlaridan maqsadga yo'naltirilgan, ya'ni maxsus tashkil etilgan tarbiya insonning rivojlanishi uchun katta ahamiyat kasb etishini isbotlamoqda.

Garchi kar bolalarda bu bosqichda faol nutq ko'rinishidagi natijalar ko'zga tashlanmasa-da, ota-onalar bundan ranjisag'da, bu davr eshitmaydigan bola nutqi rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Turli predmet va hodisalar bilan tanishish munosabati bilan bolada ularning nomlari, ular bilan harakatlar lug'ati shakllanadi.

Sistemali korreksiya va rivojlantirish ishlari olib borilgani taqdirda bola hayotining ikkinchi yilida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasida nutqning og'zaki ham yozma shakllaridan foydalanish boshlanadi. U og'zaki

nutqni yanada aniq mustahkamlash, ertaroq o'qishga o'rgatish, uchun zarur. Bu eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaga o'z nutq zahirasi so'z va jummalarning katta mikdori bilan boyitishda ko'maklashadi. O'qishga o'rgatishga kirishishdan oldin ota-onalar surdopedagogdan batafsil maslahat olishi kerak. U bolaning global o'qishga tayyorligini aniqlab beradi, tablichkalarni bezashga talablar, ulardan turmushda va o'yinda foydalanish haqida gapirib beradi, global o'qishga o'rgatish bo'yicha maxsus mashqlarni o'tkazish metodikasini yoritib beradi. O'qishga erta o'rgatish bolada bosma harflar bilan yozilgan so'z va jummalarni farqlash, ularni tegishli predmet, o'yinchoq, harakat yoki tasvirlar bilan nisbatlash malakasi shakllanishi bilan bog'liq. O'yin va mashg'ulotlarda bola asta-sekinlik bilan tablichkada yozilgan so'zlarni taniy boshlaydi. Global o'qishni o'rganish sur'atlari bolaning yoshi, sensor rivojlanishi darajasi, eshitishining holati, individual xususiyatlariga bog'liq.

Eng muhimi - bolaning katta odamga ergashib tovush, bo'g'in, so'zlarni talaffuz qilishga urinishi. Nutqqa taqlid harakatlarga taqlid bilan uzviy bog'liq. Shu sababli gavda harakatlariga taqlidga o'rgatishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Kattalarga bu kabi taqlidni o'zlashtirgani sari bola harakatlarni tovushlar, bo'g'inlar, so'zlarni go'ldirab talaffuz kilish bilan to'ldirib boradi. Shu davrdan fonetik ritmka mashg'ulotlari boshlanadi. Fonetik ritmika – boshlang'ich sinf kar bolalar bilan ularning talaffuzi ustida olib boriladigan ishlarning asosiy usullaridan biri.

Fonetik ritmikani olib borishda tovush, bo'g'in, so'z, jummalarni talaffuz qilish ma'lum harakatlar bilan birga bajariladi. Fonetik ritmikadan foydalanish metodikasi turli ko'llanma, dasturlarda (YE.I.Leongard, 1991; T.A.Vlasova, A.N.Prafenrodt, 1989, 1998; N.D.Shmatko, T.V.Pelimskaya, 1991, 1993, 1995) bayon qilingan. Ota-onalar va adabiyotlardan fonetik ritmikaning vazifasi va uni amalga oshirish metodikasi bilan tanishish uchun foydalanishlari mumkin.

Eshitib idrok etishni rivojlantirish bolaning bilish faoliyati, nutq va talaffuzni idrok etish mexanizmlari shakllanishi uchun katta ahamiyatga ega. Qoldiqli eshitishni rivojlantirish bo'yicha ishlarni erta boshlash alohida muxim ahamiyat kasb etadi, shu sababli eshitish funksiyasini rivojlantirish bola hayotining birinchi

yillarida tobora senzitiv davrda amalga oshiriladi, bunda eshitish analizatori fiziologik jihatdan yetiladi, bu pedagogik ishsamaradorligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Басова А.Г., Егоров С.Ф История сурдопедагогики. М.:, “Просвещение”, 2004
2. L.R.Mo'minovna, Sh.M.Amirsaidova, Z.N.Mamarajabova, M.U.Hamidova, D.B.Yakubjanova, .M.Djalolova, N.Z.Abidova Maxsus psixologiya. T.:, “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”. 2013
3. В.А. Нудельман и др. Особенности психического развития глухого ребенка. М.:, 2005.